

Goldziker 189.

EMLÉKKÖNYV

A FERENC JÓZSEF ORSZ. RABBIKÉPZŐ INTÉZET

ÖTVEN ÉVES JUBILEUMÁRA

1877—1927.

II. kötet:

Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai

KIADJÁK:

Dr. BLAU LAJOS, Dr. HEVESI SIMON, Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1927

Goldziher Ignác.

Eötvös József báró, Magyarországnak mindenkép első vallás-és közoktatásügyi minisztere, 1868. szeptember 10-én Karlsbadból, ahol súlyos kórra keres orvoslást, sürgető kérést intéz államtitkárjához, Tanárky Gedeonhoz, egy 18 éves ifju érdekében: »Goldziher Ignác, ki nekem Ballagi és Vámbéry által ajánlatott s kivel magam többször szoltam, mert benne kitünő képességet s komoly tudományos irányt gondoltam találni, tanulmányainak külföldön folytatására a ministeriumtól 400 frt segélyt nyert.« Ennek ügyét köti államtitkárjának lelkére. »Ha emberismeretem nem csal, — pedig sok tudományos pályára készülő ifjut ismerve, rég megszűntem optimista lenni — Goldziherben a szemita nyelvek jeles tanárját várhatjuk.«

Eötvös Józsefnek ezt a vatesi jóvólátását dicső valóra váltotta Goldziher Ignác pályája. Goldziher a világozi katasztrófát követő évben született, a trianoni katasztrófát követő évben halt meg. Ámde életének vértől piros hajnala és gyásztól fekete alkonya közé esik magyar nemzetünknek egyik dicső történelmi szaka. Ennek a korszaknak részese és áldásos munkása Goldziher Ignác.

I. Goldziher életéből.

1924. óta emléktábla jelzi Székesfehérvárt az Iskola (most Ybl Miklós) utca 44. számú házacskáján: itt született Goldziher Ignác 1850. junius 22-én. Régi családból származott, őse a XVIII. században költözött be Hamburgból Magyarországba. Ebből a családból sarjadt Goldziher Vilmos, a budapesti egyetemen a szemészet tanára, nagyműveltségű férfiú, akinek Goldziher Ignác nagy művei közül talán a legszebbet (»Vorlesungen über den Islam«) ajánlotta; ebből a családból sarjadt ki megdicsőült Bacher professzorunknak önmagában is kiváló érdemű hitvese, Goldziher Ilona. Goldziher Ignác atyja, Adolf, szerény módu kereskedő létére nemes vallásosságával, a zsidó tudomány megbecsülésével döntő hatást gyakorolt fia lelkének is, elméjének is kifejlődésére. A fiunak valóságos képzésére Freudenberg Mózes Wolf-ot fogadta melléje házi tanítóul; gyermekkorának erről a vezetőjéről Goldziher Ignác nem kevésbé hálás szeretettel megemlékezni, mint akár Fleischer Lebrecht Henrikről, a keleti tanulmányoknak európai vezéralakjáról.

A gimnázium első öt osztályát Székesfehérvárt végezte, az iránta megindítóan jóságos ciszterciáknál. 1862-ben, midőn az akkor 12 éves fiutól könyvecske jelent meg a zsidó imáról, osztályfeje az isko-

lában szeretettel köszöntötte Ignatius autorculus-t. 1865-ben Pestre került, itt végezte a többi osztályt. Max Nordauval együtt kitünően állja a ref. gimnáziumban az érettségi vizsgálatot. De már 1865. óta hallgatott főiskolai előadásokat az egyetemen. 1869-ben a berlini egyetemen tanul, majd Lipcsében a lelkileg is kimagasló Fleischer tökéletesíti philológiai kiképzését. 1870-ben a lipcsei egyetem doktora. 1876-ban (26 évvel!) a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1872-ben a budapesti egyetem magántanára. 1871-ben felkutatja a leideni, 1872-ben a bécsi könyvtár arab kézíratait, 1873. szeptemberétől 1874. áprilisáig a magyar kormány támogatásával Szíriában, Palesztinában, Egyiptomban utazik. Kairóban az Al-Azhar mecsetbeli theologiai főiskolában tanulja a fikhet, a muszlim vallásjogot sejkhektől, kik maguknál szeretnék tartani tanárnak. Az akkori Jeruzsálem benne fájó csalódást idéz elő s égő honvágyat a szülői ház, a magyar haza iránt. Hazatérve, elfoglalva találja a budapesti egyetemnek azt a tanszékét, melyet Eötvös József bölcsesége neki szánt volt. Titkári állást vállal a pesti izr. hitközségnél s azt 1874—1904-ig tölti be.

1878-ban nőül veszi dr. Mittler Miksa aradszentmártoni orvosnak leányát, Laurát, aki Goldziher Ignác méltó hitvesének bizonyult, aki otthonukat az erkölcsi és értelmi nemesség bűvös erejü közép-pontjává avatta, aki külföldön, kongresszusokon férje tekintélyének, dicsőségének megfelelőleg képviselte társadalmilag a magyar nőt; aki férje halála után emlékének szentelte szép életét, özvegységének magányos óráiban elmélyedve férjének műveibe, abba, amit ő irt, abba, amit róla irtak. Két gyermekük született. Az idősebbik, Miksa, kora halálával gyászba borította szüleit. A fiatalabbik, Károly, jelenleg a polgári iskolai tanárképző főiskolának rendes, a műegyetemnek magántanára, életét családjá, tanári hivatása és serény tudományos szakmunkássága mellett felülmulhatatlan fiui kegyelettel megdicsőült atyja kultuszának szenteli.

A külső dicsőség erős fénye 1889-ben esik Goldziher pályájára. Ekkor nyeri el az orientálisták stockholmi kongresszusán Nöldekével együtt a nagy aranyérmét. Mellére a fenkölt II. Oszkár svéd király személyesen tüzi a Wasarend lovagkeresztjét, nemes szellemű beszédet intéz hozzá, annak autogramját személyesen emlékül felajánlja neki s azontul is kitüntető figyelemmel kíséri.

Ezentul sorra érik a kitüntetések: a Magyar Tudományos Akadémia megteszi rendes tagjának (1892), első osztálya elnökének (1905), igazgatósági tagjának (1911). 1894-ben lesz címzetes rendes egyetemi tanárrá, 1904-ben valóságossá. Külföldi akadémiák sorra megválasztják tagjuknak, külföldi egyetemek megteszik disz doktoruknak. Az Akadémiák szövetségében ő képviseli a Magyar Tudományos Akadémiát, a nemzetközi kongresszusokon ő a magyar tudományt.

Kevéssel a világduló háboru előtt, 1911-ben, Budapesten jár az

egyiptomi khedive, ráveendő Goldziher professzort, hogy a kairói egyetemen tartson előadásokat az iszlámról, följánlván neki otthonul ezeregyéjszakába beleillő palotáját. A khedive kérelmét Balogh Jenő államtitkár utján Zichy János gróf közoktatásügyi miniszter, továbbá Khuen Héderváry gróf miniszterelnök, Ahrenthal báró, a monarchiának akkori külügyminisztere nyomatékkal támogatták.

1914. nyarán a Collège de France hívta meg Goldziher professzort. Közben kitört a háború. A háború folyását szenvedelmes honfiúi érzéssel kísérte. A háború végzetes eldőlte, szeretett és nagyra-becsült menyének korai halála (emlékének van szentelve Goldziher utolsó nagy műve: *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*), a háborút követő súlyosan kóros néplelki jelenségek, az égbekiáltó trianoni bűn, megőrölték Goldziher erejét. 1919-ben, nem keserűség nélkül vált meg az Akadémia osztályelnökségétől. De 1920-ban az Akadémia és az Egyetem méltón ünnepelték Goldziher születésnapját. Az Egyetem pedig éppen félszázados egyetemi tanárságának nagyszabású ünneplésére készült, midőn 1921. november 13-án Goldziher professzor elhunyt. Az egyetem a következő gyászjelentést adta ki:

A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEM RECTOR
MAGNIFICUSA ÉS TANÁCSA, ÜGYSZINTÉN A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
TANÁRTESTÜLETE mély fájdalommal tudatja, hogy

GOLDZIHÉR IGNÁC

m. kir. udv. tan., sz. mm. és bölcsészettudományi doktor, a sémi filológia nyilvános rendes tanára, a Magyar Tud. Akadémia rendes és igazgató-tanácsának tagja; első osztályának elnöke, nyelvtudományi s classica-philológiai bizottságának tagja; a cambridge-i egyetemen tisz. Doctor Litterarum, az aberdeeni egyetemen tisz. Doctor Juris, a kopenhágai tudom. Akadémia, a szentpétervári cs. tudományos Akadémia, a berlini Kgl. Preussische Akademie der Wissenschaften, a göttingeni Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften, a British Academy, az amsterdami kir. tud. Akadémia, a madridi Real Academia de la Historia, a bajor kir. tudományos Akadémia levelező-tagja, a holland-indiai Kon.-Instituut voor Taal-Land en Volkenkunde, a Jewish Historical Society of England és a párisi Société Asiatique külföldi; a Budapesti Filológiai Társaság, a Deutsche Morgenländische Gesellschaft, a Royal Asiatic Society, a kalkuttai Asiatic Society, az Institut Égyptien, az American Oriental Society, a helsingforszi Finnugor Társaság, a stockholmi Vallástörténeti Társaság tiszteleti tagja; a VIII. nemzetközi orientalista-kongresszus (1889.) nagy aranyérmének tulajdonosa, a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgató-tanácsának, a magyar keleti kultúr-központ e'nöki tanácsának, a Magyar Néprajzi Társaság, a Felső Oktatási Egyesület és a lipcsei Deutscher Verein zur Erforschung Palaestinas választmányi tagja; a Congrès International d'Histoire des Religions és a Nemzetközi Orientalista Congressus állandó központi bizottságainak tagja és több ízben osztályelnöke, a bölcsészettudományi kar volt dékánja stb.

folyó évi november hó 13-án, életének 71-ik és egyetemi tanárságának 50-ik évében elhunyt.

A megboldogult földi maradványai folyó évi november hó 15-én d. e. ¹/₂11 órakor fognak az izr. hitvallás szertartásai szerint a Magy. Tudom. Akadémia előcsarnokából a rákoskeresztúri izr. temetőben örök nyugalomra helyeztetni.

II. A keleti tanulmányok Magyarországon és Goldziher Ignác.

Magyar művelődéstörténetünk büszke orientálistáira. Kevés ponton kapcsolódik hazánk oly erősen az európai tudományok áramába, mint a keleti tanulmányok körében. E tanulmányok multjára éppen Goldziher professzor kutatásai világítanak rá.

Régi magyar irodalmunknak egyik legelső neve a Temesvári Pelbárté. Már az ő könyvtárában megvan Maimuni és Avicenna arabul. A reformáció óta szinte napjainkig, hazánkban, kivált Erdélynek protestáns theologusai állandóan zarándokoltak a külföldi, leginkább a hollandus egyetemek nagy orientálistáihoz. Serényen részt vettek az ottani munkásságban: Akad hollandus tudományos gyűjtemény, amelyhez tulnyomóan magyar tanulók járultak hozzá keleti tanulmányaikkal. Péchy Simon erdélyi kancellárt a Szilády Árontól kiadott Psalteriuma, az IMIT-től kiadott imakönyve kora nem zsidó születésű hebraistáinak legmagasabb rangjára emeli. Hebraistákban bővelkedtünk, hisz nyelvészeink Révai-ig, maga Révai is, a héber-magyar nyelvrokonság ábrándját hajhászták. A XVIII. század magyar tudományának kiemelkedő büszkesége Uri János. Amikor az oxfordi Bodleyana Európaszerté keres keleti kéziratának rendezésére hivatott szakembert, azt évek multával végül Leydenben találja meg a nagy-kőrösi Uri Jánosban. Uri fényesen megfelelt a vállalt feladatnak: a héber, chaldaeus, aethiops, syr, arab, perzsa, török kódexeket rendezte, »ahogy a legjobb katalógusokban szokás.« A XIX. századig alig van magyar tudós, aki Európa színe előtt nagyobb becsületet szerzett a magyar névnek, mint Uri János. A XIX. században felragyog hazánkban több orientálista ingenium, amely az európai tudományok világát: Kőrösi Csoma Sándor, aki a magyar őshazát keresve, felfedezi Tibetet s a buddhizmusnak sajátos alakulatát, Vámbéry Ármin, gróf Kuun Géza és Bacher Vilmos. A nagy hagyományu keleti tudomány hazánkban Goldziher professzorban tetőződik.

Goldziher folyvást érzi a kapcsolatot ezzel a hagyománnyal. Már pályája első szakában kutatja a hazánkbeli keleti tanulmányoknak történetét s ehhez a kutatásához vissza-visszatér. Megvilágítja a magyar theologusoknak százados utját a külföldi orientálistákhoz. Megrajzolja Uri János tudományos egyénisége képét. Ismételten hódol Kőrösi Csoma Sándor emlékének, kivált, amikor a buddhizmusnak az iszlámra gyakorolt hatását kutatja. A gróf Kuun Géza és a Vámbéry Ármin emlékének szentelt akadémiái beszédei bemutatják azt a törekvést, hogy Magyarországot a keleti tanulmányok egyik gyűjtőpontjává tegyék, amire földrajzi és történelmi viszonyai rendelik. Gróf Kuun Gézának fejlődésében és munkásságában folyvást érezteti az erdélyi tudományos hagyományok iránti kegyeletes tisztelet sugallatát.

DR. GOLDZIHÉR IGNÁC

Goldziher mindenütt szemmel kíséri tudománya magyar vonatkozásait s különleges feladatait. Ott látjuk őt a Bachertől és Bánóczitól megindított Magyar Zsidó Szemle legelső, leglelkesebb munkásainak sorában, mint egy magyar zsidó irodalmi társulatnak első sürgetőjét. Támogatja gróf Kuun Gézát a magyar honfoglalás keleti kutfőinek vizsgálatában. Nyelvtudományát a magyar nyelv bibliai fordulatainak, keleti elemeinek megmagyarázására értékesíti. Már 1880-ban lajstromozza a magyar Nemzeti muzeum könyvtárának keleti kézirateit. Amikor a Magyar Tud. Akadémiára száll Kaufmann Dávid gyűjteménye, annak arab anyagát Goldziher nemcsak rendezi, hanem jórészt fel is dolgozza s tanítványaival feldolgoztatja. A keleti tanulmányok főbb jelenségeit és eredményeit folyóirataink (leginkább Gyulai Pál ösztönzésére, a Budapesti Szemle) révén beleviszi a magyar nyilvánosságba.

Az iszlámkutatásnak számos igazsága, az arab irodalom történetének nem egy új megállapítása legegységesebb magyarul szólalt meg. A nagy német művek az eredményeket lehiggadt rendszerbe foglalják. A magyar tanulmányok ellenben kiválnak a friss felfedezésnek lüktető erejével, lendületes közvetlenségükkel. A magyar értekezések in potentia, csirájában magukban foglalják a nagy összefoglaló műveket. »A nemzetiségi kérdés az araboknál« (Akad. Ért. 1873), praeformálja a Muhammedanische Studien fejezetét a Shu'ubijjáról. »Az iszlám« (1881), praeformálja a Muhammedanische Studien (1889, 1890), sőt a Vorlesungen über den Islam (1910, 1925) műveit; »A költő a régi arabok felfogásában« (1891), »A pogány arabok költészetének hagyománya« (1892), praeformálja az »Abhandlungen zur arabischen Philologie« első kötetét (1896) a költőnek és a költészetnek tulajdonított bűvös erőről. »A koránmagyarázás különféle irányairól«, Körösi Csoma-előadás, praeformálja Goldziher utolsó nagy művét: »Die Richtungen der islamischen Koranauslegung« (1920). Számos fontos értekezés csakis magyarul van meg, pl.: »Muhammedán utazókról« (1875), »A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében« (1877), »A nyelvtudomány történetéről az araboknál« (1878), »A muhammedán jogtudomány eredetéről« (1884), »A történetírás az arab irodalomban (1895, kiválóan jelentős), »A buddhizmus hatása az iszlámra« (1902), a mythológiáról, a sémi tanulmányok történetéről szóló számos értekezés a nagy orientalisták (Fleischer, Renan, Gróf Kuun Géza, Uri János, Barbier de Meynard, De Goeje) emlékének szentelt akadémiai beszédek. Goldziher professzor egyaránt képviselte az európai tudományt itthon, a hazai tudományt a külföldön.

III. Goldziher Ignác az orientálista.

1919-ben, amikor Itáliával még békét sem kötöttünk, Griffini az olasz királynak ajánlott nagyjelentőségű kiadványában Goldziher-t, mint »il creatore del' islamologia scientifica«, mint az iszlámtudomány megteremtőjét magasztalja. Egy másik olasz tudós az arab és muhammedán tanulmányok egyes fejezeteit egyenest Goldziher nevéhez fűzi: Goldziher előtt kritikátlanság, Goldziher után (Caëtani, Lammeüs) hyperkritika.

Jellemző példaképen vegyük szemre azt a világosságot, melyet Goldziher kutatásai az iszlámra vezettek.

Az iszlám nem az eredeti alkotó öröke a műve, hanem a küzdelmes erélyé. Muhammed átvesz az arab pogányságtól erkölcsi eszményt is: a hűség követelését, intézményes szertartást is: a mekkai szentséget és zarándoklást. Legfőbb jelentősége azonban abban nyilvánlik meg, hogy idegen, nagyrészt zsidó és keresztény eszmények szolgálatában keményen szembeszállt az ősarab hagyománnyal: hogy a vad hősiesség helyébe ideálul a jámborságot tette, hogy a harcba, borba, szerelembe, szerencsejátékba merült népet imára, jótékonyságra kényszerítette. Megdöntötte a *muravát*, a pogány egyénnek és törzsnek büszkeségét, s helyébe uralomra juttatta a *dín*-t, a vallásos kötelességet; a vad vitézségnek érdeme helyébe az iszlámot, az Isten iránti odaadást.

Maga Muhammed, belsőleg fejlődve, nem egyszer kénytelen régebbi nyilatkozatait helyesbiteni. A Muhammed alapította iszlám azonban még sokkal mélyebbre ható változásokon megy át, amidőn kilép arab meghatároltságából s nemzetközi hatalommá válva, rengeteg területen érintkezik a perzsa, syr, görög műveltséggel, az európai kereszténységgel, az afrikai meghódított népekkel.

Az ujonnan támadó állami és lelki szükségletekről már most pusztán a kórán alapján gondoskodni nem lehetett. Ezért (hasonlóan, mint a zsidó szóbeli tan) kifejlődik a hagyomány, a *szunna*. A szunna egy-egy tétele, dokumentuma a *hadíth*. A hagyományos tétel (hadíth) tartalma a *matn* (a tétel dereka), hagyományozói együtt az *isznád*, a láncolat. Egy-egy ilyen láncolatnak el kellett vezetnie valamely száhib-hoz, Muhammed társához.

A hadíth természetét és jelentőségét tudományosan Goldziher állapította meg. Az iszlámot magából az iszlámból kívánván megérteni, látta, hogy maguk a muszlimok megkülönböztetik az »egészséges« hadíth-t a kifogásolhatótól, hogy a hadithgyűjtésnek akadtak gyanus alakjai, akiket a muszlimok hamisítóknak bélyegeztek, hogy tehát a hadíthkritika már az iszlámon belül is megindult. Már most ezt a kritikát az európai tudományok eszközeivel, élelemjéjé intuiciójával újra végezte. Megállapította, hogy a hadithirodalomnak *matn*-ja is, *isznád*-ja is koholmányon, célzatos koholmányon alapul. Eltérő

koránmagyarázatoknak, különböző szertartási gyakorlatoknak, ellentétes vallási felfogásoknak, ellenséges politikai pártoknak, harcban álló trónkövetelőknak és dinasztiáknak, Ommajádoknak és Abbaszidáknak érdekében megszólaltatták ugyanazokat a vallástekintélyeket ellentmondó nyilatkozatokkal. A hadíth tehát nem tanuja Muhammed és társai tanításának, hanem tanúsága a szembenálló iskoláknak, pártoknak.

A Muhammedanische Studien főbb tartalma: a muruvva és a din szembehelyezése, a hadíth-tan alapvetése. Már előbb a Záhiriten (1884) a hadíth-t másfelől világította meg: szembe helyezvén az iszlámnak azt a theologiai irányzatát, mely minden muszlim felfogást hagyománytétellel akar erősíteni, avval az irányzattal, mely a kétes eseteket a belátásra, emberi értelemre (»raj«) bizza.

Az iszlámról a legteljesebb képet adják az »Előadások az iszlámról« (1910, 1925, magyarul 1912), melynek tartalmát itt nem vázolhatjuk.

Az iszlámról szóló előadások folytatásául volt tervezve Goldziher utolsó nagy műve: Die Richtungen der islamischen Koranauslegung (Leiden, 1920). Egyenest csatlakozik ezekhez az előadásokhoz, kimutatván, hogy az iszlámnak minden iránya és fejlődése: a tradicionalizmus, a miszticizmus, a szekták felfogásai és a modernizmus a maguk eszméit vitték bele a koránba.

Belülről, az iszlámból kutatván az iszlámot, Goldziher vetette fel legvilágosabban és legteljesebben a kérdést, mit köszön az iszlám külső behatásoknak. Zsidó és keresztény eszmék, szokások, intézmények hatottak legelőször és legerősebben közre az iszlám teremtésére, de hatottak továbbra is a hadíthnak kialakítására. A kóránban a legvonzóbb elbeszélések a szentírásból erednek, közvetve, nagyrészt már agadikusán alakítva. A »*Muhammedanische Studien*« nevezetes fejezete a hadíthnak evangéliumi elemeit fejtegeti, kimutatván pl. azt is, hogy a Miatyánk teljes isznáddal belekerült a hadíthba.

Perzsa intézmények nyomai már Muhammed törvényhozásában is észlelhetők; az iszlám későbbi fejlődése még több érintkezést mutat a parszizmussal; a kalifátus közjogi mivolta a szaszanida királyság fogalmából és hagyományából fejlődött. Az iszlám dogmatizmusa a görög filozófia behatására vall; a muszlim vallásfilozófia Aristotelesből, Platóból, vagy még inkább a neoplatonizmusból indul ki. A muhammedán kánoni törvényhozás a római jog befolyása alatt alakul ki.

A buddhizmus befolyását Goldziher ismételten tárgyalta, legbövebben Kőrösi Csoma előadásában: »A buddhizmus hatása az iszlámra.« Az iszlám zindik-jei, eretnekei nyilván buddhista tanításokat vallottak. Buddhista eredetű az olvasó (rózsafüzér), a szúf, a muszlim szerzetesnek daróruhája, valamint az a nagyhatású irányzat, mely a szúftól vette nevét: a szúfizmus, miszticizmus, minden teremt-

mény iránti szeretet. A szúfi szemlélet végcélja a *mahv*, az egyéni létnek kioltása, a *fana*, az egyén megsemmisülése, tehát a nirvána.

Ismeretes az a mondatörténeti tény, hogy Buddha legendája behatolt a keresztény hagiológiába, Buddha maga pedig az egyház szentjeinek sorába, amint azt egymástól függetlenül Kuhn, Laboulaye, Steinschneider megállapították. Goldziher meglátta, hogy a Barlám legenda arab változata, a Bilauhar va-Budaszi mellett még Ibrahim ibn Edhem legendája is föltünteti a Buddha-legendá jellegzetes vonásait. S nemcsak ibn Edhem, hanem Hárún al-Rasid khalifának fia, al-Szabti is felöli a Buddha-legendá vonásait. A muszlim miszticizmus és aszkézis legtöbbet a buddhizmustól kölcsönöz.

Az iszlám nemzeti sajátossága legerősebben a szentek kultuszában nyilatkozik. Egyes országok, vidékek, helységek szentjei muhammedán velikké lesznek. Valójában a szentek tisztelete élesen ellenkezik az iszlám lényegével. A kórán még Muhammedet is emberileg gyarionak tünteti föl, csodára képtelennek. De itt a nemzeti vallások erősebbeknek bizonyultak az iszlámnál: megtartották a maguk csudatevőit. Allaht elérhetetlen magasságban érezték maguk fölött. Hogy természetük ériék, hogy jószáguk sokasodjék, hogy nyavalyájuk muljék, hogy családjuk gyarapodjék, azért helyi szentjükhöz fohászkodnak. Legfeljebb azt az engedményt teszi a helyi kultusz az iszlámnak, hogy szentjeit Alláhnál való közbenjárásra kéri. Az arabok közt beduinok, rablók, kiket iszlámszegés miatt kivégeztek, most szentek tiszteletében állnak. Mesopotámiában Samsz napisten emléké a Samsz-mecset őrzi, szentesítve avval a legendával, hogy itt Ali megállította a napot. Indiában Durga istennő ünnepe, melyet hasonlóan ülnék meg, mint Egyiptomban Horusét, Elő-Ázsiában Adonisét, Tammuzét, most Huszejn gyászának lett napja. A syr-Nebo isten helységében kubba, muszlim kápolna emelkedik. Mint Bubastis templomába a régi egyiptomiak, úgy ma az egyiptomi hádsik, zarándokok, Mekkába visznek macskát. Az északafrikai Constantineben az iszlámon belül fennmarad a régi tyuk-, juh-, ököráldozat varázsértő néger nőekkel. Gyakran a helyi hagyományt valamely bibliai ürügy leplezi: a pogánykor szent helyeit Abel, Seth, Sem, Nóé, Ábrahám, Ézsau, a 12 prophéta, Mózes, Urijja, Hósea, Jóna, Ezekiel sirjaként, sőt tannáknak, pl. Aba Saulnak, Juda b. Ilainak sirjaként tisztelik. Afrikában a keresztény egyház szentjeit is szolgálják, pl. Szent Sergius sirját, Páduai Szt. Antal szobrát. Török nők leborulnak Mária képe előtt. Egyiptomban mutatják Jákób, Mózes, Sem, Rubén sirját, sőt még Osiris emléké is muhammedán szentélyként őrzik.

* * *

Ezzel Goldziher professzor iszlámstanának körvonalait nagyjában vázoltuk. Terünk nem engedi akár csak pedzenünk is, mit tett Goldziher professzor az arab költészet, az arab nyelvészet, az arab

irodalomtörténelemnek, az arab történetírásnak föl kutatása terén. A pogány arab irodalmat alig ismerte valaki nála jobban. Ámde az iszlám tudományában a legnagyobbak is (Nöldeke, Snouck Hurgronje, Becker, Griffini) Goldziher-t vallják mesterükül.

IV. Goldziher Ignác és a zsidó tudomány.

Goldziher professzor azért értette át oly mélyen az iszlámot, mert teljességében átélte a zsidóságot. A különválasztás kórán és szunna közt azért vált előtte oly világossá, mert felnőtt a *תורה שבעל פה* és a *תורה שבכתב* az írott és a szóbeli tanítás tiszteletében. A hadíth-ban, mint a zsidó hagyományban, megkülönbözteti a haláchát az aggádától, a törvényes szabványokat az ethikai, elbeszélő, eschatologiai tanításoktól. De azért tulzásnak itéli azt az ismételt felfogást, hogy a szunna nem egyéb, mint párdarabja vagy épenséggel utánzata a misnának. (Muh. Stud. II., 209.) A hadíth-kutatók eljárását, hogy tételeiket így vezetik be: »Muhammed mondta«, ugy magyarázza, ez csak annyit jelent: »vallásos tekintetben kifogástalan, sőt kívánatos és a próféta maga is tetszésével jóváhagyná.« Találóan emélekedtet R. Józsué b. Lévi kijelentésére: »mindazt, amit késő korokban élesezü tanítvány elő fog adni, mintegy maga Mózes vette át a Szinai hegyén.« (Előadások 49.) A vallástörvényről kifejtett ellentétes véleményeknek egymás iránti tiszteletét találóan megvilágítja a Sammai és Hillel vitatkozó iskoláiról kimondott talmudi itélet: »ezek is, amazok is élő Istennek szavai.« (Előadások 324. l.) A muszlim legenda csakugy, mint az aggáda, ugy képzeli, hogy az Égben a törvény kérdéseit iskolaszerűen tárgyalják. (Előadások 337.)

Figyelemre nagyon méltó pl. még a következő analogia. Már a kóránmagyarázat legelemibb fokán Goldziher professzor azt a törekvést észleli, hogy könnyebb szövegmódosításokkal eltüntetik vagy enyhítik az oly kóráni gondolatokat, melyekről ugy vélték, hogy Istennek vagy az ő küldöttjének, de még más prófétáknak is méltóságába ütköznek. Később kivált a si'íta kóránmagyarázat tünteti fel ezt a törekvést. Ez a törekvés megegyezik már a legrégebbi massoretikus hagyományban érvényesülő *תקון סופרים* -mal. (Richtungen 17, 20—30, 284.)

Általában az iszlám viszonyai Goldziher professzort közvetlenül a bibliai vagy zsidó megfélelőre emlékeztetik. Az Ommajádokat összehasonlítja Achab királlyal (Előadások 82), a többiektől elütő II. Omár az ommajád Chizkijjának jellemzi. Hasonló összevetések, a Szentírásnak teljes, a talmudi és midrási irodalomnak igen gazdag ismeretéből merítve, sűrűn kerülnek elő Goldziher professzor műveiben.

Goldziher Ignác kisdéd korától a zsidó vallásban, a zsidó erkölcsben és a zsidó tudásban nevelkedett. Freudenberg korán avatta be a Szentírásnak, a hagyománynak, a szentírásmagyarázóknak, a grammatikusoknak benső ismeretébe. 12 éves gyermek volt, midőn megjelent tőle a *צחק שירת* Abhandlung über Ursprung, Eintheilung und Zeit der Gebete, — Ibn Ezrától a vilnai gáónig felsorakoztatván a pijjútímról nyilvánított felfogásokat, állást foglal: a pijjút ne szakítsa meg a törzsimát, a törzsima után elmondhatja, aki érti. Még mint óraadó diák belép a zsidó irodalmat felélesztő Mekicé Nirdámim-egyesületbe. Mint ifju, Bacher Vilmossal együtt Brill S. L. rabbinikus tudományán táplálkozik, hajnali óráit a rabbi társaságának szentelve. Gyermekkorától kezdve munkatársa a Ben Chananjának, Izraelita Közlönynek. Doktori értekezését, bár iszlámológiából vagy akár aegyptológiából is telt volna, Tanchum Jeruschalminak szentelte. Eleinte szinte egyenlően áll a zsidó és muszlim vonatkozású dolgozatok serpenyője. Csakhamar ugyan a mérleg az iszlámtan javára billen. De Goldziher professzor mindvégig a zsidó tudomány avatott művelője marad.

Első nagy munkája: *Der Mythos bei den Hebräern*, mely csakhamar angol fordításban is megjelent, eloszlatja Renan balítéletét, hogy a sémi faj mythosköltésre képtelen, de másrészt kimutatja, hogy a prófétai tanítás ugy, mint a törzshagyományokon, diadalmaszkodott a népies mythoson is.

1887-ben a zsidó egyetemi ifjuságnak Goldziher professzor bemutatta »a zsidóság lényegét és fejlődését.« Ezek az előadások most könnyen hozzáférhetők a Népszerű Zsidó Könyvtárban. Minden művelt magyar zsidó tartozik magának azzal, hogy ezeknek eszméivel megismerkedjék.

Könnyen érthető, hogy kivált a zsidó-muszlim érintkezések, kapcsolatok vonzották a kutató szemét. Kimutatja az iszlámra tért zsidók szerepét az iszlámban, ilyen az iszlám első századaiban Ka'b al-Ahbár, Abdallah b. Szalám, Hárún b. Músza, az Iszrailijja, zsidó történetek hagyományozói, ilyen pl. a XIV. században alexandriai Száid b. Haszán, aki Muhammed küldetését a Szentírásból akarja bizonyítani. Ismételten tárgyalja Goldziher professzor a muszlim polémiát a zsidó-keresztény szentírásmagyarázat ellen s ennek tanulmányozása serkenti Schreiner Mártont is. Szentírásunkat szeretik kikapáncsolták a szekta is. A drúzok prófétákból és zsoldárokból gyűjtöttek adatokat Hákimjuknak, az istenség megtestesülésének bizonyítására. A mahdi-eszme a zsidó-keresztény messiáshitből sarjadt. A bábismus Dan. VIII., 14-nek 2300 (év—) napjából kiszámítják, hogy 1844. évben beteljesedett az idő, amikor Mirzá Muhammed Ali magát Bábnak kinyilatkoztatta; valahányszor pedig a Szentírás »Isten fényéről« szól, a világmegváltó Behá Allah megjelenése értendő rajta.

Goldziher professzor művei, dolgozatai számos zsidó-muszlim kapcsolatot tisztáztak, kivált cikksorozata a *Revue des Études Juives*-ben: *Mélanges judéo-arabes*. Kimutatja, hogy a samaritánusok hajoltak vallási engedelményekre az iszlám irányában; mennyire igyekeztek a karaiták a muhammedán tudósokat meggyőzni, hogy az aggáda durvítja az Isten-fogalmat. Sámuel b. Chofni és Hai gáon mellett kivált kairuáni Nissim ben Jákóbra mutatja ki a mutazilának, a kezdő arab bölcselkedésnek behatását, melynek főproblémája az isteni igazság (ártatlanok, gyermekek, állatok szenvedése); ugyanez alapproblémája R. Nissim híres elbeszélés-gyűjteményének, a *ma'aszi-jothnak*, melyekben látszólagos visszásságok mögött az isteni igazság hat. Júda Hallévinél, akinek áhítatos tisztelettel adózik, kimutatja a rokonságot a muszlim misticizmussal és a congeniálisan dicsőített Ghazálival. Az iszlám türelmességét kimutatja a »visszaeséssel«
vádolt Maimuni példáján is.

A zsidó-arab filozófiának egyik nagy műve, a tévesen Bechainak tulajdonított *Kitáb ma'áni al-nafs neki köszöni* kiadását. Bechainak a Szivek kötelesegeiről szóló műve arab eredetijének kiadására leginkább Goldziher professzor ösztönözte Yahudát. Hinneberg nagy vállalatában (*Die Kultur der Gegenwart*) Goldziher professzor mutatja be a muhammedán és zsidó vallásbölcsészetet. A középkori zsidó filozófia történetének ő a fölül nem mult ismerője.

V. Goldziher Ignác és az országos rabbiképző intézet.

Goldziher összeforrott rabbiképzőnk történetével. Résztvett már azokban az előmunkálatokban is, melyek a rabbiképző megteremtéséhez vezettek. Ott szerepel a vezérlőbizottságnak legelőször kinevezett tagjai között, 1880. óta. Kaufmann Dávid halála után elfogadja rabbiképzőnkben a vallásfilozófia tanszékét, 1900—1921. előadja a vallásfilozófia rendszerét s olvastatja Szadját, Bachját, Ábrahám ibn Daudot, Juda Hallévit, Maimunit. Mint tanár, azt vallja: »Átkot érdemel, ki az isteni szolgálatot renyhén végzi.«
Lelkiismeretes gondossággal készült rabbiképzői előadásaira. Amikor kevéssel halála előtt, eltűntek gondos jegyzetei, ezt nemes aggodalommal Blau igazgatónak jelentette, aki természetesen csillapította a nyugtalan professzori lelkiismerettel azzal, hogy minden, amit elő fog adni, szin-arany lesz.

Goldziher professzor benső egyéni kapcsolatot tartott rabbiképzőnk növendékeivel. Rajongó hálával vallotta őt mesterének Schreiner Márton, vallástörténelmi és vallásfilozófiai mély tanulmányaiban. Dr. Neumann Edének, rabbiképzőnk első avatottjának, nagyértékű doktori értekezése (*A muhammedán József-monda*) Goldziher vezetése mellett készült. A disszertációkészítésnek ez a módja általánossá vált 1900. óta, amióta Goldziher rabbiképzőnknek tanára lett. Neve-

zetes pályatételekkel találkozunk, melyeket az ő célkitűzésével dolgoztak ki rabbiképzőnk hallgatói. Az arab-zsidó irodalom körébe vág a disszertációknak egész sora, így számos edíció: arab bibliafordításból, Maimuni arab misnakommentárjából, Tanchum Jerusalmi szótárából, Juszuf al-Baszir összefoglaló művéből, genizatóredékek. A Goldziher által kitűzött, de még meg nem oldott jelentős pályakérdések, fel vannak jegyezve a Jubiláris könyv első kötetében.

Ez a sorozat még korántsem meríti ki mindazt a munkát, amelybe Goldziher be akarta vonni rabbiképzői növendékeit. Becker C. H., Goldziher professzor jelentőségének mélyreható, congeniális méltatója, azon csodálkozik, hogy Goldziher, aki a Muhammedanische Studien nevezetes excursusát a »Hadith und Neues Testament« tárgyának szentelte, nem dolgozta fel a hadith viszonyát a zsidó hagyományhoz. Azt hiszem, ezt Goldziher el akarta végeztetni tanítványival. Nekem pl. kijelölte feladatombul, hogy a leghíresebb gyűjteménynek, Bucháriénak aggádikus elemeit dolgozzam fel. Bizonyára sorjáját akarta ejtetni a többi nagy hadith-gyűjtemények.

Amde Goldziher nemcsak filológiai lelkiismeretességre, nemcsak filozófiai elmélyedésre nevelte rabbiképzői növendékeit, hanem a zsidóságért való lelkeségével őket is lelkesítette.

VI. Goldziher Ignác egyéniségéről.

Goldziher Ignácban, a tudósnál, a tanárnál, a filozófusnál még sokkalta jelentősebb az ember, az egyéniség. Jóval több ő minden művénel. Ezt az egyéniséget hűség, igazság, áhitat tüntette ki.

Hűsége megindító. Az a kidőlt-bedőlt székesfehérvári házikó úgy él emlékében, mint a szentek szentje, édes atyja, mint annak főpapja, édes anyja, huga, mint annak oltárai. Damaskusban ujjong a lelke, amikor megismerkedvén egy tiszteletre kiválóan méltó nővel, megtudja, hogy héberül úgy hívják, mint az ő hugát. Szüleinek, testvéreinek, fiának halálakor bibliájába iktatott bejegyzései vallásos megadásal viselt szent fájdalomról tesznek megható tanuságot.

Goldziher professzor hűséges a ház iránt, melybe beleszületett, az otthon iránt, melyet alapított, ama baráti kör iránt, melyet maga köré vonzott. Ha semmi más nem maradt volna fenn Goldziherre emlékeztető, mint a levelek és képek, melyeket kapott, akkor is már jelentős egyéniségre következtethetnénk. Barátai körébe tartoznak a legjobbak itt a hazában: Gróf Kuun Géza, Berzeviczy Albert, Hunfalvy Pál, Kohn Sámuel, Löw Lipót és Immanuel, Gyulai Pál, Kármán Mór, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Péterfy Jenő, Eötvös Lóránt báró, körükbe tartoznak a legjobbak a maga tudománya terén: Fleischer, Nöldeke, Snouck Hurgronje, De Goeje, August Müller, Robertson Smith, Harnack, Ed. Meyer, Max Müller, Landberg gróf, Rosen báró, Kautzsh, Budde, Bezold, Fraenkel Sigm., Becker

C. H., Littmann E., Söderblom érsek, Bevan, E. G. Brown, Macdonald, Derenbourg H., René Basset, Guidi, Griffini, Asin Palacios és igen sok más.

A Goldziher iránti elismerésben külföldön elsimultak az ellentétek, elnémült az elfogultság. Jellemző pl., hogy Berlinben megszállt Berlinernél s ugyanakkor meghívta őt Geiger Abrahám. Steinschneiderrel és Barth-tal egyaránt tartja a barátságot. Nagyrabecsülte, kitüntette őt Renan, a szkeptikus s odaadással Massignon, a rajongó, mély, pietisztikus katolikus, hódolattal Cheich, Lasmmens, a tudományos katolicizmus vezéralakjai. A zsidóság iránt elfogult Paul de Lagarde a Bibliothèque Nationale-ban kitüntetőleg köszönti, a zsidóság iránt rideg, szigorú Wellhausen odaszegődik Goldziher profesz-szor ünneplői közé.

Hüségese volt hazája iránt. Soha másnak, mint magyarnak nem érezte magát, — a magyaron kívül minden más nyelvet idegennek. Amikor az Eötvös Józseftől neki szánt főiskolai tanszéktől elűtötték, amikor a mindennapi megélhetésért nyugös, roskasztó hivatalban görnyedt, akkor sem hallgatott kiválóbbnál kiválóbb külföldi egyetem-hivogató szavára. Még a keserű megpróbáltatás 1919., 1920-ban sem rendítette meg. Lemondhatott az akadémiai osztályelnökségről, de nem honfiúi érzéséről. Amikor ebben az időben egy (egyébként igen derék) emberünk külföldi meghívásának engedett, azt mondta nekem: »Kár, hogy megtette; én nem tettem s bizonytal Ön sem tenné.«

Igazság! Goldziher professzor méltán vallotta: »Erkölc nem lehetséges ott, ahol igazság nincsen.« Ámde Goldziher professzor igazsága építő, alkotó igazság volt mindenkor. A Mythos bei den Hebräern korántsem állapodik meg a Szentírás mythikus csökevényeinek elemzésénél, a prófétai hirdetés himnuszává magasztosul. Az iszlám hagyományainak legélesebb bírálata sem csökkenti a megbecsülést, mellyel az iszlám iránt viseltetik; lendületes lelkességgel mutatja ki az etikai mélységeket, érzületnek, lelkiismeretnek, intentionak jelentőségét az iszlámban. A féligazság rombol, a féligazságnál meg nem állapodó igazságszeretet megnyugváshoz visz. Elvégre is ez a világ-egyetem fönnáll, a világtörténelem folyik; nem lehet tagadni a mindenséget, nem lehet tagadni az emberiséget. Az igaz lélek magyarázatot keres reá. Ezt a magyarázatot részben megadja a tudomány. De az emberiségnek, a mindenségnek nagy kérdéseiben csakhamar eljutunk a tudomány sorompóihoz. Itt kezdődik a hit birodalma.

Áhitat és hit Goldziher professzor egyéniségének legmélyebb alapjait. Az áhitat nem pótolhat semmilyen tudományt, de megnevesíthet, megszentelhet minden tudományt. Megszentelte Goldziher professzor tudományát is. Maga mondta el nekem: ámbár mindennapi kenyere az arab irodalom, a legmosdatlanabb száju irodalom, soha, de soha az ő tollára még erről az irodalomról sem jött léha szó. Lelke

kimondhatatlanul telve volt áhitattal, hittel, mely folyvást táplálkozott a Szentírásból, a vallásos irodalomból. És ez a hit zsidó hit volt, teljes, mély zsidó hit. Becker C. H. tesz róla tanuságot: »G. war Jude, Jude mit Bewusstsein und Stolz.«

Amikor az Európából meghívott tudósokkal Amerikába utazik, a rós hassónó hajón éri; áhitata magával ragadja zsidó uti társait. Jómkippurkor ő maga szokott előimádkozni válogatott, áhitatos gyülekezetnek.

Vallásos érzése, mely gyermekkorától megdicsőüléséig kísérte, élete végefelé még hatalmasabban megnyilatkozott. Vágyott az örökkévaló életre. Hittel várta a halált, mondván: »Hallga! barátom kopogtat, nyiss nekem!« Kevéssel halála előtt egy péntek este ott találtam ünneplőben az asztal mellett, előtte a Szentírás és egy arab mű. Áhitattól átszellemülten szólt: »Nem tudja, jól teszi-e, hogy még az arab irodalomba mélyed, pedig maholnap ott áll, ahol csak azt kérdik tőle: **נשאת ונתת באמינה** becsülettel végezted-e munkádat?« Mesterünk, hálásan valljuk: »Becsülettel elvégezted nagy földi munkádat.«

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

Klein Miksa.

1888—1927.

Még élénken a fülembé csendül dr. Blau Lajos rektor-profesz-szorunknak, a mindent a történet szemüvegén keresztül boncoló, éles megfigyelésű megállapítása. A zsidóságot nem kényeztették el. Tűzpróbára volt téve az egész világon, minden éghajlat alatt. De ha életének folytonos megvédésére kényszerült is, a könyvet azért kezéből soha ki nem adta. Példa nélkül álló csodálatos jelenség a világ történetében, hogy ez az üldözött zsidóság a középkorban kerek számban huszezer önálló munkát produkált. Vallásit és minden szakkörbe vágó világít egyaránt. És ettől függetlenül is, vagy ennek dacára, ugyanígy példa nélkül álló csodálatos jelenség, hogy a zsidóságról szóló tudomány még mindig nincs egyenjogusítva a többi tudománnyal.

Hogy a zsidó tudomány mégis emelkedett, ez három tényezőre vezethető vissza. Szinte hihetetlen, hogy ebből kettő egymással ellentétben van. A bibliát a vallás terjesztette el, a talmudot viszont a gyűlölet tette ismertté. A triumvirátus harmadik tagja pedig az első tényezővel tartja a rokonságot. Ez a rabbikar s a tudományos szent idealizmus világában járó álmodozók buvár serege.

De míg a rabbi teendői megszorodtak, a zsidó tudomány megsokszorozódott. A szorosan vett, minden rabbinak legelső és legfőbb alapstudiumát képező u. n. rabbinikus disciplina mellett, a